

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

DİYARBAKIR'IN TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

LİSANS TEZİ

ÖMER BÜYÜKHAN

970238

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. BÜLENT YORULMAZ

LEFKOŞA 2001

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun yeryüzüne yerleşmeye başladığı, toplayıcılık ve avcılıkla geçindiği Eski Taş çağından günümüze kadar, sürekli olarak yerleşim gören DİYARBAKIR yöresinde bütün çağların izlerini görmek mümkündür.

Çok eski çağlardan beri Diyarbakır önemli bir yerleşim alanı olmuştur. M.Ö 1.000 yılında kurulmuş bir yerleşim merkezidir. M.Ö 3.000 yılından günümüze kadar ise pek çok önemli uygarlıklar gelip geçmiş ve burası onların en önemli şehirlerinin başında gelmiştir. Örneğin AKKOYUNLULAR zamanında uzun bir süre (1401-1469) başkentlik yapmıştır. Ayrıca Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar burayı aldıktan sonra, burası onların önemli merkezi haline gelmiştir. Doğunun Paris'i olarak görülmesinin nedeni de belki bundandır.

Köklü bir tarihe ve kültürel bir geçmişe sahip olan Diyarbakır, doğanın ve insanların yoğun tarihine rağmen, bugüne kadar kalabilmiş, surlarıyla, sur içindeki eski mimarisiyle adeta bir kültür yuvası görünümündedir. Anadolu da ilk yerleşim yeri, (ÇAYÖNÜ) Anadolu'nun ilk camisi (ULU CAMİ), Çin Seddi'nden sonra dünyanın en büyük ikinci SURLARI da Diyarbakır sınırları içerisinde. (surların yüksekliği: 12 m, Kalınlığı 5 metre uzunluğu ise 5 km den daha fazladır.)

Tarih boyunca G.Doğu Anadolu'nun bilim kültür ve sanat merkezi olmuş, pek çok fikir ve sanat adamı yetiştirmiştir. Örneğin, Ziya Gökalp, Ali Emri, Orhan Asena, Ahmet Arif, Faik Ali Ozansoy ve Cahit Sıtkı Tarancı gibi değerli adamları bağrından çıkaran Diyarbakır, böylece kültürel geçmişinin köklülüğünü kanıtlamaktadır. Böyle tarihi ve kültürel bir mirasa sahip olan bir şehir hakkında bilgi toplamak bir hayli güç ve aynı zamanda da keyif verici bir unsurdur. Bu kaynaklara ulaşmamda bana yardımcı olan herkese çok teşekkürler.

SAYGILARIMLA

Ömer Büyükhana

İÇİNDEKİLER

SAYFA

Önsöz

1) DİYARBAKIR'IN TARİHİ	2
A) İlk Çağlardan Osmanlı Devleti'nin Sonuna Kadar Diyarbakır'ın Kısa Tarihi	2
B) Atatürk ve Diyarbakır	4
2) DİYARBAKIR'IN İDARİ TARİHÇESİ	5
a) Cumhuriyetten Önce	5
b) Cumhuriyet Dönemi	5
c) İlin Bugünkü Durumu	6
3) DİYARBAKIR'IN COĞRAFİ YAPISI VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ İKLİM ÖZELLİKLERİ	7
1) Basınç Durumu	7
2) Rüzgarlar	8
3) Sıcaklık	8
4) Nem	8
5) Yağışlar	8
6) Doğal Bitki Örtüsü	9
7) Hidrografiya (Akarsular, Göller)	9
4) DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI	10
A) Folklorik Yapı	10
B) Bölgesel Folklor Karakterleri	11
C) Efsaneler	11
Ç) Adak Yeleri	11
D) Halk İnanışları	11
E) Eski Diyarbakır Düğünleri	12
F) Eski Diyarbakır Giyimleri	12
G) Halk Deyimleri	12
Ğ) Maniler	12
KİLİSELER	13
CAMİLER	13
5) MÜZELER VE ESKİ ESERLER	14
MÜZELER	14
1) Arkeoloji Müzesi	14
2) Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi	14
3) Ziya Gökalp Müzesi	15
4) Gazi Köşkü	15
6) TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ ÇAĞDAKİ YERLEŞİM YERLERİ	17
A) <u>MAĞARALAR</u>	17
Hılar Kayalıkları	17
Birkleyn Mağaraları	18

Hassuni Mağaraları	18
B) <u>KAZILAR VE ÖREN YERLERİ</u>	18
Çayönü	18
Grikihaciha Höyüğü	19
Yayvan Tepe Höyüğü	20
Zülkarneyn Ören Yeri	20
C) <u>KALELER</u>	21
Diyarbakır Kalesi	21
Evli Beden Burcu	23
Yedi Kardeş Burcu	24
Nur Burcu	25
Artuklu Sarayı	26
Ekler	27
Kaynakça	30

1) DİYARBAKIR TARİHİ

A) İlk Çağlardan Osmanlı Devleti'nin Sonuna Kadar Diyarbakır'ın Kısa Tarihi:

Diyarbakır, M.Ö 14. y.y.'dan günümüze kadar Amidi, Amid, Amida, Augusta, Karaamid, Karakale, Hamid, Karahamid, Diyarbakır ve Diyarbakır isimleriyle anılmıştır.

Diyarbakır ismi yakın zamana kadar Diyarbakır merkezinin de içinde bulunduğu geniş bir bölgenin adı olmuştur. Bu bölge bugünkü Diyarbakır merkezinden başka Erbil, Erzen, Cizre, Hani, Silvan, Harran, Hasanbeyi, Habur, Ceylanpınar, Rakka, Urfa, Siirt, Sincar, İmadiye, Mardin, Muş ve Nusaybin gibi pek çok yerleşim birimini kapsamaktaydı. Ancak günümüzde Diyarbakır ismi sadece şehir merkezini ifade etmektedir.

Diyarbakır stratejik konumun itibarıyla, daha kuzeyinde ki dağlık arazi ve bu dağlar arasındaki ovalarla, güneyindeki çöl karakterli ovalar arasında bir geçiş teşkil etmektedir. Bu bölge aynı zamanda, uzak bölgeleri denizlere ve liman şehirlerine bağlayan ana yollar üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan biri, Anadolu ve Suriye'den gelerek Irak'a gitmekte idi ki bu yol aynı zamanda Akdeniz sahillerini Basra Körfezine bağlamaktadır. Bu güzergahtan Diyarbakır'da ikinci bir yol ayrılarak kuzeyindeki dağ settini Devegeçidi ile aşır, Elazığ ve Sivas üzerinden Samsun'a iniliyordu. Bu suretle Mezopotamya ile Karadeniz sahilleri arasındaki bağlantı Diyarbakır üzerinden kuruluyordu. Yine Diyarbakır'dan ayrılan diğer bir yol ise Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlanmaktaydı.

İfade edilen stratejik konuma ve anayollar üzerinde bulunması çağlar boyunca Diyarbakır'ın gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Bu özellikleri dolayısıyla Diyarbakır çok eski çağlardan beri önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Bölgede M.Ö 25000-1000 yıllarında ilkel kavimlerin yaşadıkları tahmin edilmekte; M.Ö 3000 yıllarından itibaren de medeni kavimlerin yerleştikleri bilinmektedir. Bu bölge M.Ö 1700 yıllarından sonra yazılı tarih dönemine girmiştir.

Kaynakların verdikleri bilgilere göre M.Ö 3000 yıllarından günümüze kadar Diyarbakır'dan gelip geçen uygarlıklar, hakimiyet kurmuş devlet ve hanedanlar şu şekilde tespit edilmiştir:

1-Hurriler	M.Ö 3000-1250
2-Mitanniler	M.Ö 3000-1250
3-Asurlar	M.Ö1250-653
4-Urartular	M.Ö1260-653
5-İskitler	M.Ö653-625
6-Medler	M.Ö625-550
7-Persler	M.Ö 550-331
8-Makedonyalılar(İskender devri)	M.Ö-331-323
9-Selökitler	M.Ö-323-140
10-Partlar	M.Ö-140-85
11-Büyük Tigen Devri	M.Ö-85-69
12-Romalılar	M.Ö-69 M.S-53
14-Sasaniler ve Romalılar	M.Ö-226-395
15-Bizans Devri	M.Ö-395-639

16-Diyarbakır'ın Müslümanlar tarafından fethi ve üç Halife Devri	639-661
17-Emeviler	661-750
18-Abbassiler	750-869
19-Şeyhoğulları	869-899
20-Abbassiler	899-930
21-Hamdaniler	930-978
22-Büveyhoğulları	978-984
23-Mervaniler	984-1085
24-B.Selçuklular	1085-1095
25-Suriye Selçukluları	1093-1097
26-İnaloğulları	1097-1142
27-Nisanoğulları	1142-1183
28-Hasankeyf Artukoğulları	1183- 1232
29-Eyyubiler	1232-1240
30-Türkiye Selçukluları	1240-1302
31-Mardin Selçukluları	1302-1394
32-Timur Hakimiyeti	1394-1401
33-Akkoyunlular	1394-1401
34-Şah İsmail İdaresi	1507-1515
35-Osmanlı Devri	1515-1923

Bu tablodan anlaşıldığı gibi Diyarbakır uzun tarihi geçmişi boyunca, ilk çağlardan itibaren birçok Asya kökenli, hatta Azak Denizi civarından hareketle Kafkaslar ve Azerbaycan yolu ile Anadolu, Suriye ve Filistin bölgesine kadar, Türk kökenli İskitler gibi hakimiyetler altında yaşamıştır. Daha sonra Romalılar'ın bölgede hakimiyet kurmaları ile Diyarbakır Romalılarla özellikle İran kökenli diğer hakimiyetler arasında bir mücadele sahası olarak görülmektedir. Bu arada Roma hakimiyeti esnasında Diyarbakır Surları da önemli ölçüde inşa edilmiştir.

Roma hakimiyetinden Bizans'a intikal eden Diyarbakır bu defa İslamiyet'in ortaya çıkışı takiben Müslüman Araplarla Bizans arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadeleler esnasında Halife Hz. Ömer zamanında G 99 yılında Diyarbakır Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Emeviler devrinde pek önemli bir gelişme kaydedilmemişse de Abbassiler devrinde eksikliklerini tamamlayarak, İslam aleminin bölgedeki önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir.

1048 yılında Mervanoğlu Navrüddevle Ahmet'in Tuğrul Bey'e itaatini arz etmesi ile B. Selçuklu hakimiyetini tanımıştır. Sultan Melik Şah devrinde 4-Mayıs 1085 tarihinde Diyarbakır, B.Selçuklular tarafından fethedilmiş, Türk idaresi kurulmuştur.

Diyarbakır ve çevresi Türk idaresinde daha da önem kazanmış ve gelişmiştir. Özellikle idare merkezi olan şehirler çok iyi imar edilir. Başta Diyarbakır ve Silvan olmak üzere; Bizans hakimiyetinden çıkılarak "darül İslam" (İslam ülkesi) haline getirilmeye çalışan Anadolu'nun İlam medeniyetine intibak ettirilmesi hususunda önemli rol oynamışlardır.

Diyarbakır Osmanlı devrinde en önemli ve geniş eyaletlerden biri olmuştur. Doğu istika metine hareket eden orduların önemli ikamet merkezi haline gelen Diyarbakır, aynı zamanda, diğer eyaletlere nazaran en çok asker yetiştiren bir eyalet olmuştur.

B) ATATÜRK ve DİYARBAKIR

Dünya savaşı yıllarında Diyarbakır, Kafkas cephesi için önemli bir lojistik merkezi durumundaydı. 1916 yılı başlarında Bitlis ve Muş'un Rus işgali altına girmesinden sonra, Diyarbakır istikametine doğru ilerlemek isteyen düşmanın hareketini durdurmak ve işgal edilen yerleri kurtarmak için Kafkas cephesine önemli bir komutanın gönderilmesine düşünen yetkililer, sonunda Çanakkale cephesinden yıldızı parlayan Albay Mustafa Kemal'i Diyarbakır'a kolordu komutanı olarak göndermişlerdir. Bu sebeple Atatürk hayatında ilk defa 27 Mart 1916 tarihinde 16. Kolordu komutanı olarak Diyarbakır'a gelmiştir.

Bölge halkıyla çok sıcak ilişkiler kuran M. Kemal Paşa başta Diyarbakır olmak üzere çeşitli il ve ilçelerde görev almıştır.

Diyarbakır'da bugünkü "Komutan Atatürk müzesi" olan binayı karargah, Gazi Köşkü olarak bilinen binayı da ikametgah olarak kullanan M. Kemal Paşa şehirde bazı idari, sosyal ve imar faaliyetlerinde de bulunmuştur.

4. Ay Diyarbakır'da II. Ordu Komutanı olarak kalan M. Kemal Paşa 5- Temmuz 1917 tarihinde 7. Ordu Komutanlığına tayin olmuştur. Bunun üzerine halka bir veda mesajı yayınlarak Diyarbakır'dan ayrılmıştır.

Cumhuriyet Devrinde, 5 Nisan 1926 tarihinde Atatürk şehrimizin fahri hemşehrisi olmuş; 15 Kasım 1937 tarihindeki ziyafeti sırasında ise "Diyarbakır" adı bizzat Atatürk tarafından verilmiştir.

2) DİYARBAKIR'IN İDARİ TARİHÇESİ

Cumhuriyetten Önce:

Diyarbakır şehri kurulduğu günden beri bölgenin idari merkezlerinden biri olmuştur. Büyük merkezleri birbirine bağlayan askeri ve ticari yolların kavşağında bulunması geniş bir hinterlanda sahip ve askeri strateji yönünden önemli bir bölgede oluşu, ona tarihi boyunca bu önemini koruma olanağını sağlamıştır.

Roma imparatorluğu sonraları Bizanslar döneminde çok önemli bir askeri üssü durumunda olan Diyarbakır, İslam fethinden (VII y.y.'da) bu yana da çok defa üs beylerinin valisi komutanlarının yerleştirdikleri bir merkez olmuştur. Akkoyunlu Devletine de uzun süre (1401-1469) başkentlik yapmıştır.

1515 yılı Eylül'ünde Diyarbakır bölgesi Osmanlı Devletine katılınca Diyarbakır şehri de Osmanlı Devleti'nin en geniş ve en önemli eyaletlerinden birinin beylerbeyi merkezi oldu. Diyarbakır eyaleti 24 sancağı kapsıyordu. Bunun 11 tanesi normal Osmanlı sancağı, 8 tanesinin idaresi özel bir şekilde bağlanmış yurtluk ve ocaklık sancakları 5 tanesinin de yönetimi babadan oğla geçmek üzere mahali beylerbeyine bırakılan sancaklardı.

Doğrudan doğruya idare olunan 11 sancak şunlardır:

Amid (Diyarbakır Beylerbeyliği Merkezi), Harput, Akçakale, Ergani, Siverek, Çemişkezek, Hısnkeyfa (Hasan Keyfa) Siirt, Sincar, Meyyafasikin (Silvan) Nusaybin

İdaresi özel bir şekilde bağlanan 8. Sancak ise; Atak, Pertek, Tercil, Çabakçur, Çermik, Sağmen, Kelap, Mihrani idi.

Yerli beylerince idare edilen ve yönetimi babadan oğla geçen 5. Sancak da şunlardır: Eğil, Pale, Cizre, Hazro ve Genç idi.

Cumhuriyet Dönemi

20 Nisan 1924 yılı Mülga Teşkilatı Esasiye Konumu'nun 89. maddesi sancakların kurtarmış ve idari taksimatı vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve köy şeklinde tespit edilmiştir. Buna göre yapılan düzenlemede o zamana kadar mevcut iller il olarak kalmış ve bir kısım sancaklar il haline getirilmiş, bir kısmı da ilçe olmuştur.

Diyarbakır ili idare teşkilatı şu şekilde almıştır: Diyarbakır iline bağlı ilçeler; Merkez, Ergani Çermik, Kulp, Lice ve Silvan idi. Ancak bu durum 1939 yılına kadar devam etmiştir. 4. Ocak 1936'da resmi gazetede yayınlanan 3197 sayılı kanunla Bismil ve Eğil bucakları ilçe olmuştur. Bir müddet sonra Eğil ilçe teşkilatı Dicle (piran) bucağına taşınmış ve buraya Eğil ismi verilmiştir. Bu karışık durum 1951 yılına kadar devam etmiştir. 18 Aralık 1951 günlü resmi gazetede yayınlanan 5851 sayılı kanunla Diyarbakır iline bağlı Eğil ilçesinin ismi Dicle ve bu ilçeye bağlı Dicle bucağının adı da Eğil olarak değiştirilmek suretiyle karışık durum düzeltilmiştir. 1987'de Eğil ilçe haline getirilmiş, 23 Haziran 1937 Çınar ilçesi kurulmuş, 3 Mart 1953 Çüngüş, 10 Mart 1954'de Hazro, 27 Haziran 1957'de Hani bucakları ilçe oldu ve en son ilçe de Kocaköy (Karaz) oldu ve Diyarbakır'ın ilçe sayısı bugün itibariyle (2001) 13 tane dir.

İlin Bugünkü Durumu

Diyarbakır ili Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin orta kesimin de, Elcezre de denilen Mezopotamya'nın kuzey sınırındadır. Doğuda Batman, Muş, kuzeyden Bingöl, Elazığ batıda Malatya, Adıyaman, Ş.Urfa ve güneyden Mardin ve kesmen Ş. Urfa illeriyle sınırlıdır.

Yüzölçümü 15.355 km olan ilin merkez ilçelerinden başka 13 ilçesi varır. İl topraklarının büyük bir bölümü Güney Doğu Anadolu Bölgesi'ndedir. 1970 yılına kadar Diyarbakır il sınırları içinde 684 köy, bu köylere bağlı, 811 Mezra, kom, oba vb. gibi yerleşme yerleri vardı. Günümüzde köy sayısı 782, Mezra, kom, oba vb. sayısı ise 955'e çıkmıştır.

1970 nüfus sayısına göre ilin toplam nüfusu 581.208 olup, bunun 258, 504'ü şehirde, 342,704'ü de köylerde yaşarken, 1990 nüfus sayısına göre toplam nüfus 1.094.996'sı köylerde yaşar. 2001 yılında yalnız şehirde yaşayan insan sayısının 1.500.000 olduğu yetkililer tarafından açıklanmaktadır. Köy nüfusunda ise tam olarak bilinmemekle beraber büyük bir azalma olduğu belirtilmektedir.

3) DİYARBAKIR'IN COĞRAFI YAPISI VE YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Diyarbakır ilinin büyük bir bölümü Dicle Havzasında yer alır. İlin batısındaki Çüngüş ve Çermik ise Fırat Havzasında yer alır.

Arabistan-Suriye kıta çekirdeğinin kuzey kesimi, yukarı Mezopotamya'nın Diyarbakır havzasını oluşturur. Bu kıta çekirdeği kristalin kayalardan bir yapı gösteren sağlam bir platformdur. Prekambrien, temel arazi olduğu için kıvrılamamıştır. Fakat yer yer kırılmıştır. Daha sonraki jeolojik çağlar boyunca deniz ilerlemesi sonucunda sular altında kalmış; tortumlanma alan durumunu kazanmış ve deniz istilasından sonra bu tabakalar tortul alanları meydana getirmiştir. Tektonik hareketler sonucu yatay duruşlu tabakalar yer yer eğilip bükülmüşler ve kıvrımlı özellikler kazanmışlardır.

Diyarbakır jeolojisinde en etkileyici ve yeni olaylardan Karacadağ volkanik etkinliğidir. Mağma ocaklarında bulunan erimiş kızgın silikat hamuru Arabistan Suriye Macsifinin kuzey ucuna yakın bir yerden Pleistosen denilen dönemde (Günümüzden 2,5 Milyon yıl önce) yeryüzüne çıkılarak lav olarak önce bir volkan konisi oluşturmuştur. Çok akıcı olan bazik (bazaltik) lavlar günümüzden 10.000 yıl öncesine kadar dağın tepesindeki asıl kraterden ve yan (parazit) konilerden yarıklardan çıkarak akmışlar ve çevreye yayılmışlardır. Doğuya doğru akan lavlar Dicle ırmağının açtığı vadinin büyük bir kavis çizmesine neden olmuştur. Bugün Karacadağın çok akışkan (sıvık) lavlarının üzerinde Viranşehir ve Diyarbakır gibi şehirler bulunmaktadır. Karacadağ'm en yüksek doruğu 1957 m. Yükseklik gösteren Kullubaba tepesidir. Çevresine göre çalı daha fazla kar alan bu yüksek alan, bazı akarsularına da kaynağını ve beslenme yöresidir. Örneğin Dicle'ye ulaşan Deveyecidi suya kaynağını Karacadağ'dan alır. Lice-Kulp çizgisinin kuzeyindeki dağların dorukları 2.900 m.yi aşar. (Ömer Tepesi, Tısun Tepesi) Lice, Hazro, Silvan arasında da Yumru Dağı önemli bir yüksekliğe sahiptir. Böylece Diyarbakır ilinin ana yer şekil özellikleri ortaya çıkmaktadır.

İKLİM ÖZELLİKLERİ

Kuzey Mezopotamya karasal- kontinental iklimine subtropik Yayla iklimi de diyebiliriz. İlin ikliminde karasal özellikler, Akdeniz Bölgesine özgü değerler ağır basar. Örneğin sıcak ve kurak bir yaz mevsimi, D. Anadolu kadar soğuk ve sert geçmeyen bir kış mevsimi, Diyarbakır havzası ikliminin kısmen bozulmuş karasal özellikleri biraz değişmiş, bir Akdeniz iklimi değerlendirmesini yapmamızı sağlar.

1) Basınç Durumu

Yıllık ortalama aktüel basınç değeri 936 mb dır. Kış aylarında basınç değerlerinde bir artma ilkbahar ve yaz mevsiminde ise düşmektedir. Bunun açıklanması şöyle yapılabilir. Kışın karalar denizlere oranla daha soğuktur, yazın fazla sıcak, kışın ise soğuk olan bölgede, kış aylarında yüksek basınç, yaz aylarında ise alçak basınç egemen durumundadır. En yüksek aktüel basınç 958,3 mb ve en düşük basınç 913, 2 mb olarak ölçülmüştür.

2) Rüzgarlar

Ortalama aylık rüzgar hızı saniyede 2,6 m'dir. Rüzgarın en süratli estiği aylar Temmuz ve Ağustos olarak belirlenmiştir. Fakat Şubat ayında esen güney rüzgarlarının sürati saniyede 33,8 m'yi bulmuştur.

Diyarbakır'da egemen rüzgar kuzeybatı (Karayel) yönündür. Yaz mevsiminde bölgenin bozkır bitkileri kurduğundan ve nadasa bırakılmış tarlalarda yüzey kuru olduğundan esen rüzgarlar bol miktarda toz taşırlar. Rüzgarın tozunu sürecektür süzgeç görevi yapacak ormanlar bulunmadığından Diyarbakır ve diğer yerleşim birimlerinin havası saydam ve duru olmaz. Rüzgar hızının saniyede metre olarak 17,2 ve daha çok esmesi ile fırtına oluşur. Yıllık ortalama olarak 5,5 gün fırtınalı geçer.

3) Sıcaklık

Güneydoğu Toros Dağları bir duvar gibi kuzey doğu rüzgarlarını keserek yukarı Mezopotamya'ya geçmesini önler. Soğuk ve serin hava kütlelerinin Diyarbakır havzasını geçmemesi nedeniyle kış mevsimini, D.Anadolu yüksek yaylalarında olduğu gibi soğuk geçmez. Bir uç değer olarak sıcaklığın sıfırın (0) epey altında indiği 24 C olduğu görülmüştür. Fakat ortalama düşük sıcaklık 8.7 C 'dir.

İlkbahardan itibaren Basra -İran körfezinden kuzeye doğru ilerleyen tropikal sıcak hava kütleleri Diyarbakır havzasını etkisi altına alır. İlkbahar pek belirsizdir. Sıcaklar birden bastırır ve ortalama 4 aya kadar insanı bunaltır. Sıcaklıklar 46 C yi de gösterdiği olur. Fakat ortalama yüksek 22,5 C 'dir.

Güneşli günlerin sayısı çokluğu nedeniyle Türkiye'de değeri en çok olan illerin başında Diyarbakır gelir. Ortalama güneşlenme süresi 8 saattir. Temmuz ayında ise güneşlenme süresi 13 saattir. Ocak ayında ise 8 saattir. Açık günler bakımından da Diyarbakır yüksek değerler sunar. Ağustos ayında açık gün sayısı 25'i geçer, mart ayında ise 5'e kadar iner.

Diyarbakır'da ortalama olarak yılın 154 günü bulutlu geçer. Ağustos ayında bulutlu gün sayısı 6 olduğu halde Mayıs ayında 20'ye çıkar. Gökyüzünün kapalı olduğu gün sayısı ortalama 68 gün dir. Ocak ay 13 gün Ağustos ve Eylül aylarında ise kapalı gün yoktur.

4) Nem

Diyarbakır'da ortalama nisbi nem %53'dür. Yaz mevsimi çok sıcak olduğu halde nem azlığı havayı bunaltıcı olmaktan çıkartır. Diyarbakır 45 C sıcaklığına dayanır. Çünkü aşırı nem yoktur ve hava kurudur. Fakat insan bunalmaz. Oysa Mersin 25 C sıcaklığında hava aşırı nemli olduğu için insan rahatsızlık duyar. Diyarbakır'ın kuru havası bazı romatizmal hastalıklara iyi gelmektedir. Akdeniz kıyılarında nem çokluğu insanda bezginlik, yorgunluk yaratır. İnsan kendini "pelte" gibi aşırı sıcak olsa da, insanı diri ve dinç olmasını sağlar.

5) Yağışlar

Diyarbakır havzası çanak şeklindedir. Yağmur halindeki yağışlar kışın ve ilkbaharda düşer. Akdeniz ikliminin özelliği kış yağmurları iledir. Diyarbakır'da yıllık yağış ortalaması 496 mm dir. Yıllar arasında yağış farkları görülmüştür. Bazı yıllar yağış miktarı 200 mm ye kadar düşmüş, bazı yıllarda 730 mm kadar yükselmiştir.

Yaz ve sonbahar Diyarbakır havzası yağışsız geçer. Çünkü bu mevsimlerde bölge tropikal karasal kütlelerin egemenliğine girmiş bulunmaktadır.

6) Doğal Bitki Örtüsü

G.Doğu Anadolu'nun en belirgin bitki özelliği steplerdir. Diyarbakır'da bu açıdan farklılık göstermez. Diyarbakır il stepleri (bozkır) büyük ölçüde doğal değil, anropojendir. Diyarbakır'da ormanlık alanlar pek azdır. En çok dikkatli çeken orman ağacı Meşelerdir.

7) Hidrografya (Akarsular, Göller)

Diyarbakır havzasının sularını Dicle Irmağı toplar. İlin batısında küçük bir alanın sonları da Fırat'a ulaşır.,

Dicle ve Fırat İran (Bafra) körfezi hidrografik sistemine bağlı ırmaklardır. Özellikle Dicle'nin toplam uzunluğu 1900 km olup, sadece 525 km si Türkiye topraklarında bulunur. Fırat'a göre Dicle daha küçüktür. Ayrıca Maden çayı, Dipni çayı, Ambar çayı, Medya çayı, Göz suyu, Madrap suyu ve Çüngüş çayı da önemli nehirler arasında yer alır.

Diyarbakır ilinde doğal göl yoktur. Fakat ırmakların üzerinde yapılmış barajlarla, yakında Diyarbakır pek önemli bir "Göller Bölgesi" "Göller Diyarı" olma yolundadır. Devegeçiti Baraj Gölü, Atatürk Barajı Gölü, Dicle Barajı Gölü, Kralkızı Barajı Gölü, Göksu Barajı Gölü bunların önemlileridir.

4) DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

A) Folklorik Yapı

Diyarbakır çok zengin ve çeşitli bir folklor yatağıdır. Köyünde kentinde bir bir medeniyetin izleri görülmüyor ve orada köklü ve tükenmez bir kültür saklıdır. Karacadağ eteklerinde dokunan kilim ve sicimlerde, heybe, çorap, ve keçelerde işlenen renk renk motifler tasahhin derinliklerinden gelme çeşitli sembollerin canlı ve sıcak birer örnekleridir.

Diyarbakır'ın Halay, Çepik, Esmer, Delilo, Tik, Girani, Lorke, Çaçan adını taşıyan halkoyunlarında yöre çocuklarının atadan kalma kahramanlıklarının birer renk ve ahenk cümbüşü halinde şahlandığını görür, bu büyüleyici sihrin coşkunluğunda kendinizden geçersiniz.

Onlar kendi ıstıraplarını, aşk ve sevinçlerini mani, mara, hoyrat ve türbelerle dile getirmişlerdir. Bundan 60-70 sene öncelerine kadar halk arasında çalgı aleti olarak Santur, Saz, Bağlama, Kaval, Çağırtma, Zil, Maşa ve tef kullanırlardı. Darbuka ve Zilli tef sonradan bunlara katılmışlardır. Bir düğün ihtişamını ifade ederken sazlı, sunturlu, ödlü gülablı bir toy (düğün) diye anlatılırdı. Bugün bu çalgıların çoğu artık bilinmemektedir. Halkoyunları dün olduğu gibi bugünde Davul Zurna ile oynanır.

Diyarbakır'ın kendine özgü bir musiki icra edilirken aşağıdaki sıra gözetilir.

Diyarbakır peşrevi

2- Divan

3- Muhalif

4- Kürdi

5- Maya

6- Hayrat

7- Beşiri

8- Şirvani

9- Kesik

B) Bölgesel Folklor Karakterleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Diyarbakır, gerçektende bir folklor yatağıdır. Folklor alanına giren her türlü malzemeye sahiptir. Folklor karakterleri itibariyle bölgesel zenginliğini gösteren maniler, hoyratlar, mayalar, türküler, masallar, efsaneler, halk deyimleri, atasözleri, halk adet ve inançları ciltler dolu su yer tutacak çoğunluktadır.

C) Efsaneler

Diyarbakır folklorun de efsaneler büyük bir yer tutar. Biz bu efsanelerden birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Halk hekimliği, folklorun kollarından biridir. Diyarbakır halle hekimliğinde karpuzun ayrı bir yeri vardır. Karpuzun idrar söktürücü, böbrek taşlarının döktürücü olduğuna inanılır ve şöyle anlatılır.

- Kavun ye bileğin bak
- Üzüm ye rengen bak
- Karpuz ye işegen bak

Ayrıca karpuzun, hazmı kolaylaştırdığı da inanılmaktadır. Bunun bir efsanesi de vardır. Lokman hekim peygamberlik mertebesine erişmiş. Her hastalığın dermanını biliyormuş. Günün birinde yolu Diyarbakır'a düşmüş ve Urfa kapısından içeri girmiş. Zerzevatçılar (sebzeciler) meydanına gelmiş. Orada yığın yığın patlıcanları görünce, bu patlıcanları yiyen halkın nasıl hastalanmadığına şaşırıp kalır ve biraz ileri gidince koca karpuzları görünce ve demek ki halk bu karpuzları yediği için hastalanmıyor.

Ç) Adak Yerleri

Nebi türbelerinin tümü aynı zamanda adak yerleridir. Bunlar dışında kalan adak yerlerinden bazıları şunlardır.

Sin ve Sidoş Yatırı: Sin ve Sidoş'un iki kardeş olduğunu ve bunların ermiş kişiler olduğunu inanılır. Sidoş'un türbesinin ayak ucunda büyük bir kaynak vardır. Suyu birkaç değirmeni döndürebilecek güçtedir. Bu su kaynağı iki saatte ir suyu kesilir ve yarım saat sonra tekrar akar. Bu olayı Sidoş'un bir kerameti sayarlar.

Sultan Şeyhmus Yatırı: Diyarbakır-Mardin yolu üzerinde Şeyhan bölgesindedir. Şeyh Abdulkadir Geylani zamanında yaşadığına inanılan ve çocuğu olmayanlar ya da ölenler o türbeyi ziyaret ederler.

D) Halk İnanışları

- Yol üzerinde kaplumbağa ve tavşana rastlanırsa uğursuzluk sayılır.
- Geceleri tırnak kesilmez
- Cuma gecesi dikiş dikilmez
- İki dini bayram arasında nikah kıyılmaz,
- Baykuş ötüştüğü uğursuzluk sayılır.

E) Eski Diyarbakır Düğünleri

Evlenme çağına gelen delikanlıyı evlendirmeye karar veren ailesi, ona uygun bir eş aramaya başladılar. Alınacak kızda şu hususlar aranırdı: Önce kızın ailesinin kendilerine denk olması şarttı. Sonra kız bu evi idare edebilecek nitelikte çalışkan, düzenli, görgülü, namuslu ve büyüklerine saygılı olmalıydı.

Oğlan evi, kız evini ziyaret ederken kız arardı ki buna “dünür gezme” ve gidenlere de “görülcü” denilirdi.

F) Eski Diyarbakır Giyimleri

Kadın kıyafetleri çok şatafatlı ve renkli idi. Diba atlas, canteş, mandin denen ağır ve önlü kumaşlardan entari giyerler ve bellerine gümüş kemer bağlarlardı.

Kışın kadife, ağır yünlü kumaşlardan atlastan entari üzerine işlemeli hırkalar giyerlerdi. Entariye “fistan” veya “zübun” denilirdi. Başlarına ise Fitoz veya kundak başı bağlarlardı.

Erkek giyimleri ise meslek gruplarına ve zenginlik durumlarına göre değişirdi. Genellikle şari, yediveziri, morelmedin, mantin, denen kumaşlardan yapılmış önlü yırtmaçlı entari giyerlerdi. Bellerine yazın ağabeni, kışın şal kuşak bağlarlar ve entarinin altından mantin, gömlek görünüyormuş. Kışın şaldan veya yünlü kumaştan entari yaptırırlardı. Bir kısım hak da şalvar giyer, üstüne işlik denilen gömlek ve kırk düğme yelek bulundururdu. Başlarına ise dafles veya fes takarlardı. Ayaklarına kalıçfatin, poçikli kundura veya yemer giyerlerdi.

G) Halk Deyimleri

Bir toplumun dünya görüşünü, kültür seviyesini belirtmekte halk deyimlerinin de önemi büyüktür. Bu nedenle mahalli deyimlerden bazı örnekler vermeyi faydalı olur.

- Asil azmaz, bol acımaz
- Arif olan sözü aş gibi tadar
- Oldu şakır şakur, olmadı Allah’a şükür
- Ac yeri başka, acı yeri başka
- Din olan yerde, kin olmaz

1) MANİLER

Diyarbakır bedende
Bir kız gördüm gidende
O kız aklımı aldı
Bahan işmar (el salamak) edende

Fakirler çürük alur
Yaşamak bir yük alur
Diyarbakır karpuzu
Her yerde büyük olur

Diyarbakır dürt kapi
Get bah o yar ne yapı
Hacanki (ne zaman) bine göri
Başka küceye sapi

KİLİSELER

Diyarbakır'da olan bazı kiliselerin isimleri şunlardır: Meryem Ana Kilisesi, Saint George Kilisesi, Mar Thoma Kilisesi, Kırklar Kilisesi vb.

CAMİLER

Diyarbakır'da bulunan bazı önemli camiler şunlardır: Ulu camii, Hz. Ömer camii, Sefa camii, Hz. Süleyman camii, Nebi camii, Aynı minare camii, Lala Bey camii, Şeyh Yusuf camii, Fatih Paşa camii, Ali Paşa camii, Hüsrev Paşa camii, M. Kadı camii, İskender Paşa camii, Behram P.C, Melek Ahmet C., Defterdar C., Aziz Efendi C. Nasuh Paşa camii.

ULU CAMII

5) MÜZELER VE ESKİ ESERLER

Köklü bir tarihe ve Kültürel bir geçmişe sahip olan Diyarbakır doğanın ve insanların yoğun tahribine rağmen, bugüne kadar kalabilemiş ünlü surlarıyla, sur içindeki eski mimarisiyle ve Anadolu ile Mezopotamya arasında geçiş bölgesinde bulunmasından doğan zengin bir kültür birikimine sahiptir. Bu iki uygarlık odağı arasındaki etkileşmelerle M.Ö 8400 yılından bu yana yörede egemen olmuş ulusların günümüze ulaşabilmiş Sosyo- Kültürel ve sanatsal kalıntılarının büyük bir bölümü ayakta durmaktadır.

İnsanoğlunun yeryüzünde yayılmaya başladığı ve toplayıcılık-avcılıkla geçindiği Paleolitik (Eski Taş) çağdan günümüze kadar sürekli olarak yerleşim gören Diyarbakır yöresinde bütün çağların izlerini görmek mümkündür. Köklü bir mağaralara yerleşme geleneği vardır. Anadolu'nun en gelişkin ve büyük ilk köy yerleşmesi olan ve Neolitik (M.Ö 7250-5500) çağa Çayönü Tepesi Diyarbakır sınırları içindedir. Diyarbakır Surlarının iç kalesi içinde bulunan ve toplanan malzemelere göre M.Ö 3000 civarına tarihlenen höyük, Diyarbakır merkezinin tarihi geçmişi hakkında bir fikir vermektedir. Bölgede bulunan çok sayıda höyük, ilk çağlardan beri yoğun bir iskanın varlığını göstermektedir.

Sırasıyla Subarular, Hurriler, Mitanniler, Asurlar, Urartular, İskitler, Medler, Makedonlar, Selevkoslar, Partlar, Ermeniler, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Büveyhoğulları Mervaniler, Büyük Seçuklular, İnalıoğulları, Nisanoğulları Artuklar, Eyyubiler, Anadolu Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Osmanlı egemenliğine giren Diyarbakır'da bu devlet ve beyliklerden kalan çok sayıda eser, zengin bir kültür mirası niteliğindedir. Anadolu'nun n eski camisi Diyarbakır'dadır.

Diyarbakır tarih boyunca Güneydoğu Anadolu'nun bilim, kültür ve sanat merkezi olmuş, pek çok fikir ve sanat adamı yetişmiştir. Ali Emiri, Ziya Gökalp, Cahit Sıtkı Tarancı, Faik Ali Ozansoy, Ahmet Arif, Orhan Asena gibi değerli adamları bağrından çıkaran Diyarbakır, Kültürel geçmişinin köklülüğünü kanıtlamaktadır.

MÜZELER

1-Arkeoloji Müzesi

1934 yılında Diyarbakır Ulu cami Külliyesi içinde bulunan Zinciriye (Sincariye) Medresesinde 150-200 eserle hizmete açılmıştır. Zamanla eser sayısının çoğalması ile teşhire elverişsiz koşulları gidermek amacıyla 1971 yılında bugünkü müze binasının yapımına başlanmış 1992 yılında yapımı, teşhir ve tazmini tamamlanarak hizmete hazır duruma getirilmiştir.

Modern müzecilik anlayışına göre tanzimi yapılan Arkeoloji Müzesinin teşhiri de yörede çıkan eserlerin kronolojik ve tipolojik olarak sergilenmesinden oluşmaktadır. Geç Epi-Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Hitit, Asur, Urartu, Roma, Bizans, Erken Hristiyan, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı çağlarına ait eserler sergilenmektedir.

2-Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi

Türk Edebiyat tarihinin tanınmış şairlerinden Cahit Sıtkı Tarancı'nın doğup büyüdüğü ev, 1973 yılında Kültür Bakanlığı tarafından satın alınarak müze haline getirilmiş ve cumhuriyetin 50. yılında hizmete açılmıştır.

Kitabesine göre H. 1146 - M. 1733 yılında yaptırılan ev, Diyarbakır'da konut mimarisinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Bodrum üzerinde tek katlı ve haremlik-selamlık olmak üzere iki bölüm halinde inşa edilen evin selamlık kısmı sonradan yıkılmıştır.

İklim şartları göz önüne alınarak dört mevsimlik, içe dönük, orta avlulu ve çok pencereli olarak yapılmıştır. Yörede bol bulunan siyah kesme bazalt taş kullanılmıştır. Pencere ve gezmelerdeki demir parmaklıklar ile süs ögesi olarak kullanılan "cız" ya da "kehal" adı verilen süslemeler aynı zamanda bir hareket ögesi olmaktadır. Orta avluda bir havuzu vardır.

Müzede 18. yüzyıl Diyarbakır ev yaşantısını canlandıran etnoğrafik malzemeler ile Cahit Sıtkı Tarancı'ya ait özel eşyalar, fotoğraflar ve belgeler sergilenmektedir.

3-Ziya Gökalp Müzesi

Yazar Ziya Gökalp'ın doğduğu evdir. 1956 yılında müze haline getirilmiştir. Diyarbakır'ın karakteristik konut mimarisi özelliğinde, yontma kara bazalt taştan, bodrum üzerinde iki katlı, haremlik ve selamlık olarak inşa edilmiştir. Üzerindeki kitabeye göre H. 1808 tarihinde yapılan bina, mimari açıdan Cahit Sıtkı Tarancı Evi ile büyük benzerlikler gösterir.

Yapı orta avlulu, dışa kapalı bir mimaride mevsim şartlarına uygun olarak yapılmıştır.

Müzede Ziya Gökalp'ın özel eşyaları, kütüphanesindeki kitapları ile yöresel etnoğrafik eserler sergilenmektedir.

4-Gazi Köşkü

Asıl adı "Seman Köşkü" olan köşk, Mardin kapısının dışında, Dicle köprüsünün batı yamacındadır. XV. Yüzyıldan kalma Akkoyunlu Devri eseri olarak bilinir. I.Dünya savaşı sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'da kolordu komutanı iken karargah olarak kullandığı 1937 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından Atatürk'e armağan edilmiştir. Atatürk'ün doğumunun 100. yıl dönümü sebebiyle 1981 yılında yeniden onarılarak çevresi düzenlenmiş ve Atatürk Müzesi olarak kullanılmıştır.

Diyarbakır konutlarının içe kapalı mimarisine karşılık, köşklerin dışa dönük ve manzarayı görmeye yönelik mimari tarzı bu köşkte de görülmektedir. Bina bazalt taştan iki katlı olarak yapılmış, kuzeyinde bir havuzu, hemen arkasındaki iki katta birer eyvan ve eyvanların iki yanında mekanlar yer almaktadır. Yalın ve özellikli bir plan vardır.

Müzede Atatürk'e ait eserler, belgeler ve fotoğraflar sergilenmektedir.

GAZİ K    

6) TARİH ÖNCESİ VE TARİHİ ÇAĞDAKİ YERLEŞİM YERLERİ

A) MAĞARALAR

İnsanların yerleşik düzene geçmedikleri, toplayıcılık ve avcılıkla beslendikleri Paleolitik ve Mezolitik çağlardan iklim şartları ve yırtıcı hayvanlardan korunabilmek için mağara yerleşmeleri büyük önem taşımaktadır. Sonraki çağlarda da mağara yerleşmeleri görülebilmektedir.

Diyarbakır ili sınırlar içinde Prof. Dr. Kılıç Kökten 1161'i yapay 2418'i doğal olmak üzere 3579 adet mağara bulunduğunu belirlemiştir. Bunlar arasında Birkleyn, Hilar, Hassuni Kulp ve Eğil Mağaraları önemlidir. Ancak henüz mağaralarla ilgili yeterli araştırmalar yapılmamıştır.

Hilar Kayalıkları

Ergani İlçe Merkezinin 7 km. kadar güneybatısında, Çayönü Tepesi kazı yerinin 50 km. güneyinde, Sesverenpınar (Hilar) köyü çevresindedir.

Hilar kayalıklarında ilk çalışmalar E. Hungtington ve Kılıç Kökten tarafından yapılmış ancak en kapsamlı çalışma 1979-1986 yılları arasında Çayönü kazı ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kayalıklardaki belli başlı kalıntılar, kayalığın güneydoğu kesimindeki en yüksek alanda akrapol, Sevserenpınar köyünün hemen güneyindeki dik kayalıkta kale, kayalığın doğu cephesinde 30x20 metre boyutlarında geniş bir mekan ile iki yan odadan oluşan ve içinde doğal kayayı yontarak yapılan hayvan bağlamak için kullanılmış 7 sütunun bulunduğu kaya Kervansarayıdır. Kervansarayın girişinin kuzeyinde eski bir mezar odası güneyinde ise mescit olarak kullanılmış bir mezar odası daha bulunmaktadır.

Kayalığın çevresinde, özellikle doğu ve batı yüzünde çok sayıda mezar odası vardır. Kayanın içine oyulmuş ve bu bölgede yaygın olarak bulunan Roma mezarları ile aynı özellikleri gösteren mezarların çoğu üçlü gruplar halinde düzenlenmiştir. Bazılarının dış cephesinde Roma eyalet Üslubunda kabartmalar vardır. Kabartmalarda görülen figürlerin giysilerinin İran üslubunda olması, yazıtta ise Kuzey Suriye'de yaygın olan Sami yazısının kullanılmış olması ilginçtir.

Kayalığın çeşitli yerlerindeki duvar kalıntıları, kilise olarak kullanılan bir yıkıntı, taş çekim yerleri diğer kalıntılardır.

Kayalıkta yerleşim üst paleolitik çağa kadar inmektedir. Akeramik Neolitik ve ilk tunç çağına ait izler de görülmüştür. Ancak demir çağdan beri sürekli yerleşim gördüğü, zaman zaman yerleşmenin yer değiştirdiği, Bizans ve Osmanlı çağlarında belirli bir süre için tüm alanı kapladığı söylenebilir.

Kaçak kazılar, yapılaşma ve taş alımları nedeniyle koruma altına alınması gerekli görülen kayalıklar, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulunun 10.2.1990 tarih ve 390 sayılı kararı ile "Arkeolojik ve Doğal Sit Alanı" olarak tescil edilmiştir.

Birkleyn Mağaraları

Diyarbakır-Lice-Bingöl Karayolunun 104. kilometresinde, Lice sınırları içinde, Birkleyn çayının kenarında ve yolun doğusundadır. 1899 yılında Alman tarihçesi Lehmann Haupt tarafından mağaralar incelenmiş, mağaranın birinde Asur Kralı I. Tiglat Pileser'e ait bir stel ve iki kitabe, diğer bir mağaranın batıya bakan yüzünde ise Asur Kralı III.Salmanassar'a ait bir stel ve iki kitabeyi bularak yayınlamıştır.

I. Tiglat pileser kitabelerinde dünyanın en güçlü kralı olduğunu, Tanrıların yardımıyla Dicle nehri yöresini zaptettiğini ve kuzeyden gelen Urartu saldırılarına karşı nasıl korunduğunu bahseder. III.Salmanassar da yenilmez kral olduğu, tanrıların desteği ile birçok yer fethettiği, özellikle Malatya'yı nasıl teslim aldığı ve Fırat nehrini atıyla nasıl geçtiği gibi konulardan bahseder.

M.Ö 13. yüzyıl-M.Ö 7. yüzyıl arasında bölgede çok güçlü bir krallık kuran Asurluklar dönemine ait olması ve yazılı kaynakları ile önemli Birkleyn mağaralarının astım hastalığına iyi geldiği de söylenmektedir. Yöre halkı astım tedavisi için mağaralardan yararlanmaktadır.

Hassuni Mağaraları

Silvan ilçesi sınırları içinde, Silvan-Batman Karayolunun kuzeyindeki kayalık mevkide bulunmaktadır.

Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü tarafından bir dönem kurtarma kazısı yapılan Hassuni Mağaraları, 300 adet büyüklü küçüklü odadan oluşmaktadır. Mağarada ve Mağaranın bulunduğu vadinin eteklerinde M.Ö 1. bin demir çağda M.S 13. yüzyıla kadar tarihlenen buluntulara rastlamıştır.

B) KAZILAR VE ÖREN YERLERİ

Diyarbakır sınırları içinde büyüklü küçüklü çok sayıda höyük bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmında bilimsel kazı yapılabilmiş, bir bölümü de sadece tespit ve tescil edilebilmiştir. Antik kent kalıntılarında da kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Kazı ve araştırma yapılan yerleşmeler aşağıdadır.

Çayönü

Diyarbakır ili, Ergani ilçesine bağlı Sesverenpınar köyünün tam kuzeyinde, Boğazçay adında küçük bir derenin kuzey yakasında, Ergani'nin 7 km. güneybatısındadır. Büyük bir tepe gibi duran Çayönü höyüğünün ilk kurulduğu dönemlerde iki tepeden oluştuğu ve aralarında olasılıklı bir nehir bulunduğu açıkça ortaya çıkmıştır.

Yedi evleri bir gelişim gösteren Çayönü Tepesinde 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından başlatılan çalışmalar, 1984 yılına kadar aralıklarla, 1984-1991 yılları arasında kesintisiz sürmüştür.

Çayönü kazası 1991 yılına kadar açılan 7000 metrekairelik kazı alanı ile yakın doğunun en geniş açılmış ve korunmuş Neolitik yerleşmesi olarak ün yapmıştır. 400x300 metrelik bir alanı kapsayan höyük, M.Ö 700 M.Ö 500 yılları arasında aralıksız olarak, daha sonra da aralıklarla iskan edilmiştir.

Yerleşme, bilim dünyasındaki ününü “Esas Çayönü Evresi” olarak bilinen M.Ö 7500-6500 yılları arasındaki bir yıllık döneme ait buluntu ve kalıntıları ile sağlanmıştır. Günümüzdeki kent uygarlığının ilk temellerinin atıldığı bu dönem, insanların göçebelikten yerleşik köy yaşantısına, avcı toplayıcılıktan besin üretimine geçtikleri “Neolitik Devrim” olarak da bilinen teknoloji yaşam biçimi, beslenme ekonomisi ve insan doğal çevre ilişkilerinin tümü ile değiştiği kültür tarihi ile ilgili buluşlarda birkaç “ilki”de içeren canlı ve ilginç bir dönemdir.

Çayönü, tahıl ve evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden olup, günümüz uygarlığının da önemli bir basamağını oluşturmaktadır. Çayönü yerleşmesinin bu önemi yabani buğday, mercimekgiller gibi bitkilerin tarıma alınması, koyun ve keçinin evcilleştirilmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Çayönü’nde daha taş devrinde, dünyanın başlıca yerlerinden 2 bin yıl önce madencilige geçilmiştir. Ergani bakır madeni dünyada bilinen en eski maden ocağıdır ve tüm tarihi çağlarda önemini korumuştur.

Çayönü, mimarlık tarihi ve ilk mimarinin başlangıcı açısından da çok önemlidir. Çayönü yerleşmesinde şimdiye kadar M.Ö 7500-5000 yılları arasındaki dönemi kapsayan 60 yapı kat bulunmuş, dallardan yapıma basit yuvarlak kulübünden taş temelli dörtgen yapılara geçiş, kapı, çatı, temel, su basmanı, merdiven gibi özelliklerin ortaya çıkışı, toprak dolgudan kerpiç topanlarına bundan da kerpiç tuğlaya nasıl geçildiği gibi, günümüze kadar gelen köy mimarisinin başlangıç ve oluşum süreci ortaya çıkmıştır.

Çayönü’de ortaya çıkan kalıntılar, yapı düzeni (hemen hemen tümünün aynı boyut ve planda oluşu, düzenli aralıklarla aynı yönde dizilmesi) M.Ö. 7000 yıllarında burada belirli bir yerleşme planlaması kavramının bulunduğunu açıkça göstermektedir. Yaklaşık 1300 metrekarelik bir alanı kapsayan ve içinde dikili taşların bulunduğu büyük bir meydanın varlığı, bu meydanın değişik işlevleri olduğu anlaşılan büyük yapılar ile çevrilmiş olması, yapımı büyük bir emek kadar teknik beceriyi de gerektiren mozaik döşemeli (dünyanın en eski mozaik döşemesi) yapının varlığı, yerleşmenin çeşitli yerlerinde kanalların bulunması, hep ilkel köy yerleşmesinde beklenenden çok daha üstün özelliklerdir.

Buluntular arasında oldukça önemli bir yekün tutan doğal camın varlığı, az da olsa deniz kabuklarına rastlanmaz. Yük taşıma hayvanlarının henüz evcilleştirilmediği bir dönemde bile Çayönü’nün uzak coğrafi bölgelerle ilişkileri olduğunu çok açık bir şekilde sergilemektedir.

Çayönü’ndeki ilginç kalıntılardan biriside “Kafa Taslı yapı” olarak tanımlanan kült yapısıdır. Oldukça uzun bir süre kullanılan ve zaman zaman yenilerek planı değiştirilen yapıda farklı cins ve yaşlardaki yaklaşık bin kişiye ait kafa tası ve kemikler bulunmuştur. Kazılar sırasında, yapıya başlangıçta bütün kemiklerin konulduğu ancak daha sonra yer darlığı nedeniyle sadece kafa taslarının konulduğu anlaşılmıştır.

Çayönü tepesinde M.Ö. 6000 yıllarında ilk kez kilden kapkacağın yapımı ile tarım ve hayvancılığa dayalı gerçek köy yaşantısına geçilmiştir. Bu evre “gelişkin Köy Evresi” olarak adlandırılmaktadır.

Uzun yıllardan beri sürdürülen kazılarda yontma taş aletler, mikrolitler, bazalt öğütme ve ezgi taşları, hayvan elleri, perdahlı ve perdahsız baltacıklar, kemik aletler, sert kütlelerden yapılmış kap parçaları, bilezikler, boncuklar, kurslar, kilden yapılmış hayvan ve kadın figürleri gibi çok sayıda eserler bulunmuştur. Bu eserler ve Çayönü mimarisinden bir kesit, Diyarbakır Arkeoloji müzesinde sergilenmektedir.

Grikihacihan Höyüğü

Diyarbakır ovasında, Ergani-Diyarbakır karayolunun doğusunda, Ergani ilçe merkezinden yaklaşık olarak 20 km. kadar güney doğusunda, Ekinciler köyünün 1 km. güneyindedir.

C) KALELER

Diyarbakır il sınırları içinde çok sayıda kale kalıntısı mevcuttur. Bunlardan bir kısmında sadece surlardan bazı kalıntılar kalmış, bir kısmı ise belgelerden isim ve yer olarak bilinmektedir.

Hazro ilçesinin batısındaki Ayınlar Kalesinin bazı odaları, su sarnıçları, kayaya oyulmuş geçitleri tespit edilmektedir. Tercil (Hazro), Çermik ve Kefrüm(Kulp) kalelerinin surlarından bazı bölümleri kalmıştır. Çüngüş Kalesinde yalnızca su sarnıçları kalmıştır. Mirhidir(Çınar), Zerreran(Çınar) ve Amini(Dicle) kalelerinden ise hiçbir iz kalmamıştır.

Diyarbakır Kalesi

Çin setinden sonra dünyanın ayakta kalan en sağlam kalesi olan Diyarbakır Kalesi surların uzunluğu itibarıyla İstanbul surlarından sonra gelmektedir.

Şehrin doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından 100 metre kadar yükseklikte bulunan Fıstık Kayası isimli sarp kayalığın iç kale kesiminin buranın ilk yerleşme yeri olarak inşa edildiği sanılmaktadır.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen kentin, M.S. II. Conestantius döneminde simidiki Mardin Kapı-Yeni Kapı-Dağ Kapı'ya kadar olan doğu bölümü inşa ettirilmiş, şehir genişletilmiş, ilk kale iç kale durumuna gelmiştir.

M.S. 363 yılında Roma İmparatoru Jovianus ile Sasani hükümdarı arasında yapılan barış antlaşmasından sonra, Sasanilere bırakılan Nisibisin(Nusaybin) İranlılar idaresinde yaşamak istemeyen Hristiyan halkından kırk bin kadarı Diyarbakır'a gelmiş. Kalenin batı kesimindeki duvarlıkta iskan edilmişlerdir. M.S. 367-375 yılları arasında kentin batı surları yıktırılarak bu günkü Dağ kapısından Urfa kapısına, buradan da Mardin kapısına giden sur kısmı inşa edilmek suretiyle kale genişletilmiş, böylece Nisibis halkı da içeri alınmıştır.

Diyarbakır surları VI. yüzyılda Justinianus zamanında güçlendirilerek son şeklini almış, zaman zaman onarımlarla günümüze kadar ulaşmıştır.

Genel görünümü ile bir kalkan balığını andıran kale, dış kale ve iç kale olarak ikiye ayrılmaktadır.

Diyarbakır Kalesi'nin havadan görünümü

Evli Beden (Ulu Beden) Burcu

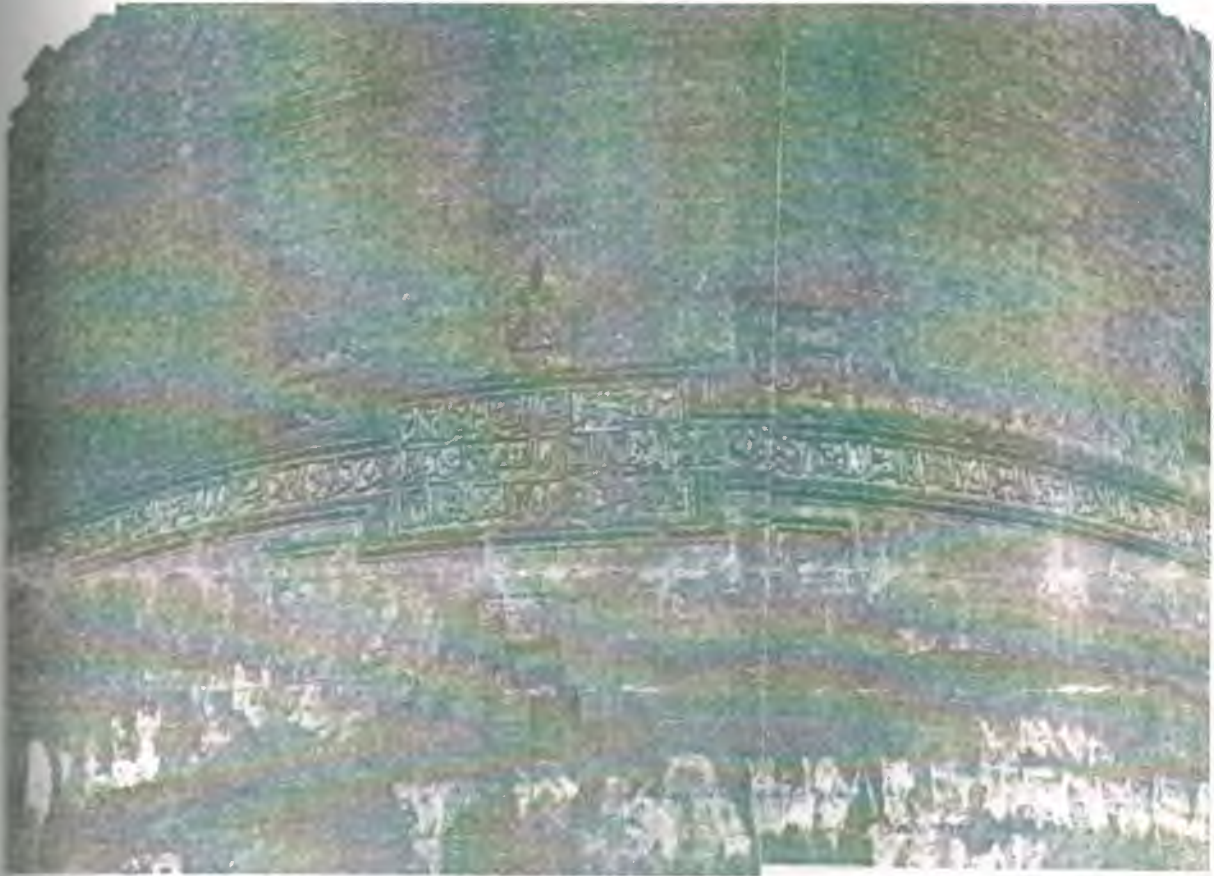
Diyarbakır surlarının en batı ucundadır. Kara bazalt taştan yapılan burcun bulunduğu yerde dikkate alınırsa anıtsal bir görünüme sahiptir. Kitabelerine göre Artuklulara ait olduğu, 605 Hicri-1208/1209 Miladi yılında Melik Salih Mahmut'un emriyle mimar İbrahim Bincafer tarafından son şekline sokulduğu anlaşılmaktadır. Artuklu askeri mimarisinde olduğu kadar bütün Türk askeri mimarisi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Burcu kuşak gibi saran çiçekli meşh yazıtı, çift başlı kartal ve kanatlı aslan kabartmaları süsleme olarak kullanılmıştır.

Evli Beden Burcu

Yedi Kardeş Burcu

Surların güneyinde, Mardin kapısının batısındadır. Kitabesinde, kesin tarih bulunmamakla birlikte, Melih el Salih'in planı üzerine Yahya bin İbrahim el Sarafi tarafından yapıldığı yazılmaktadır. Buna göre XIII. Yüzyılın ilk yıllarına tarihlenmektedir. Tamamen bazalt kesme taştan yapılan dış görünüş, silmeler, çift başlı kartal ve kanatlı aslan kabartmaları ve iri nesih kitabesi ile hareketlendirilmiştir. Halk arasında Evli Beden ve Yedi Kardeş burçlarına baba ile oğulları tarafından yapıldığı için Ben-u-Sen denildiği söylenmektedir.

Yedi Kardeş Burcu Detay Görünümü

Nur Burcu

Mardin Kapı yakınındaki Nur burcu, Selçuklu hükümdarları Melihşah tarafından II. Yüzyılda yaptırılan dört burçtan biridir. Kitabesinin altında ve üstünde aslanlar, koşan atlar, kartallar, kadın ve geyik figürleri görölmektedir.

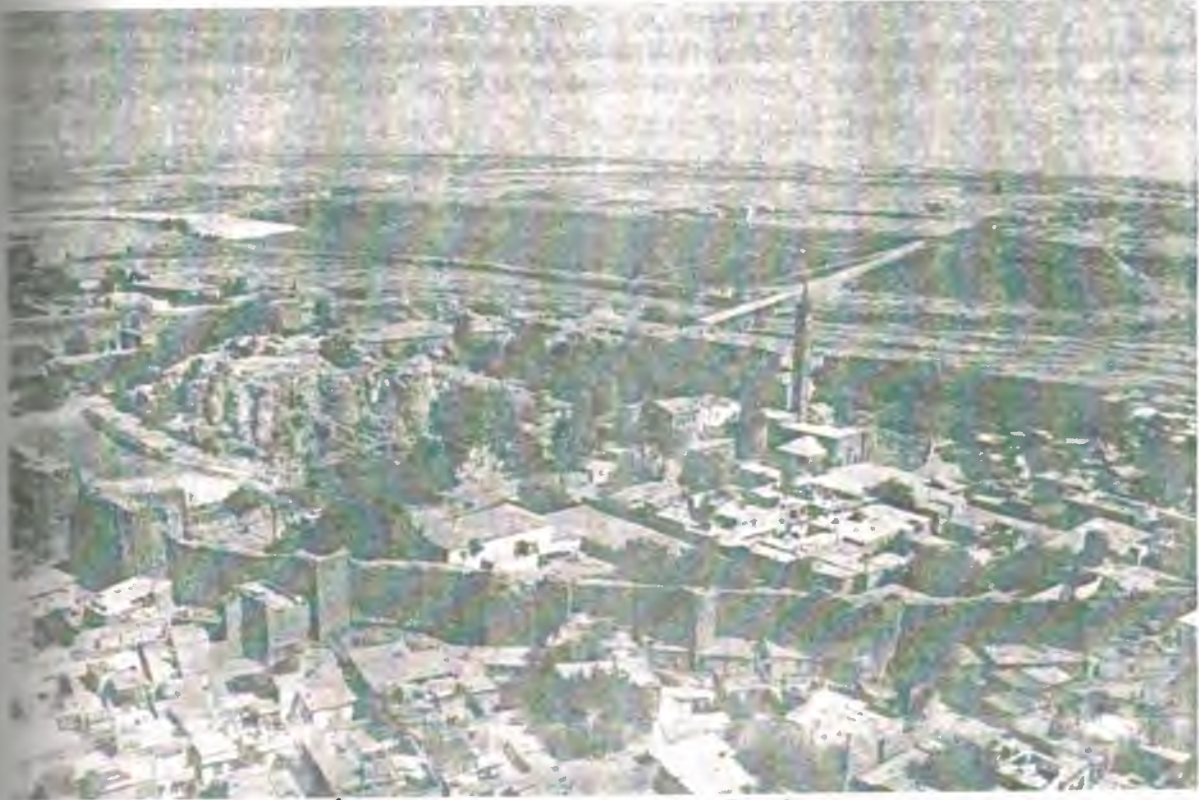

Ünlü Nur Burcu

Artuklu Sarayı

16. yüzyıldan itibaren Diyarbakır ve çevresini gezen birçok seyyah ve araştırmacı İçkalede bir sarayın varlığından bahsetmişler, ancak sarayın mahiyeti hakkında açık bir fikir vermemişlerdir. Bunlardan sadece Evliya Çelebi İç Kalede 150 oda ve birçok salondan oluşan bir tepe üzerinde dört tarafı görecekte şekilde teraslar halinde yapılmış bir sarayın bulunduğundan, bu sarayın renkli taş ve cam mozaiklerinden, büyüklüğünden bahsetmektedir.

Artuklu Sarayında yapılan kazı ve araştırma, 13. yüzyıl başlarında inşa edildiğini göstermektedir. Bu zamanda Artuklardan Melih Nasiruddin Mahmud'un İçkale'deki üç kitabesine dayanarak sarayın da onun tarafından yapılmış olması akla yatkındır.

İçkale Surları:Virantepe'den Bir Görünüm

EKLER

DİYARBAKIR ŞEHİR
PLANI

EK 1

DİYARBAKIR ŞEHİR
PLANI

KAYNAKÇA

- 1) Altun, Ara. Anadolu'da Artublu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişimi. 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- 2) Beysanoğlu, Şevket. Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi. 1.Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- 3) Bekleyen, Ayhan. Eski Diyarbakır Evleri'nin Kitlemel Biçimlenmesi. 2.Baskı, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1993.
- 4) Sevin, Veli. Üçtepe Kazıları. 1.Baskı, Arkoloji ve Sanat Yayınları, 1989.
- 5) Gürsoy, Suna. Diyarbakır Eski Mimarisinde Çini Süsleme. 1.Baskı, Dicle Üniversitesi Yayınları, 1993.
- 6) Turan, Osman. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. 2.Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1980.